

POTENCIJALI I PREPREKE LOKALNOG RAZVOJA – PERCEPCIJA GRAĐANA DVA GRADA U SRBIJI ¹

Sažetak: *U radu se analiziraju rezultati istraživanja stavova građana o potencijalima i preprekama lokalnog razvoja, koje se oslanja na međusobno povezane koncepte novog regionalizma, lokalno zasnovanog razvoja i teritorijalnog kapitala. Istraživanja su sprovedena u Kragujevcu i Novom Pazaru, gradovima koji se razlikuju po položaju u urbanoj mreži Srbije i iskustvu postsocijalističkog restrukturiranja, posebno u odnosu na priliv stranog kapitala i prisustvo stranih partnera. Primenjen je metod studije slučaja, tehnikom anketnog istraživanja na reprezentativnim uzorcima za radno aktivnu populaciju (Kragujevac N=374, Novi Pazar N=295). Nalazi istraživanja potvrđuju razlike između posmatranih gradova, odnosno nešto bolje indikacije nekih pretpostavki lokalno zasnovanog razvoja u Kragujevcu, ali i značajne nedostatke u oba grada. Pored toga, uspešnija transformacija u Kragujevcu pre se ogleda u pojačanju kritičnosti ispitanika Kragujevca no u prepoznavanju dobrih lokalnih performansi, posebno u relacionim dimenzijama teritorijalnog kapitala.*

Ključne reči: *lokalno zasnovani razvoj, teritorijalni kapital, Srbija*

1. Uvod: konceptualizacija lokalno zasnovanog razvoja

Od 1980ih, nova tehnologija i internacionalna podela rada istovremeno afirmišu globalnu ravan neposrednih kontakata, pre svega, ekonomskih aktera, i subnacionalne odnosno lokalne nivoe delanja, kao oblasti koje nisu u potpunosti posredovane politikom nacionalne države. Sve više se uviđa da je teritorijalnost društvenog, političkog i ekonomskog života istorijski promenjiva kategorija, te da je društvo u stalnom procesu teritorijalizacije, odnosno deteritorijalizacije i reteritorijalizacije.

¹ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu ISI FF u periodu 2011-2014 godine: “Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri”, kod Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije (broj projekta: 179035). Empirijski podaci dobijeni su u okviru potprojekta “Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja”.

Regulaciona teorija posebno naglašava da su savremeni gradovi i države reteritorijalizovani u skladu sa novom rundom kapitalističke akumulacije, kojoj odgovara da se proces upravljanja, odnosno regulacije, odvija na različitim prostornim nivoima (scales) (Brenner, 2004; 1999.). To uslovljava proces prenošenja obaveza i odgovornosti sa državnog na regionalni i lokalni nivo, kao i promociju transnacionalnih nivoa regulacije, poput Evropske Unije (Brenner, 1998.).

Pojam novog regionalizma reflektuje promenjenu poziciju lokalnih teritorijalnih nivoa - gradova i regiona, koji više nisu primarno oslonjeni na nacionalne programe kolektivne potrošnje, što je bio slučaj u periodu do 1980ih godina, kada je dominirao pristup uravnoteženog prostornog razvoja "odozgo", ili starog regionalizma. Danas se afirmiše pristup "odozdo", odnosno od gradova i regiona se očekuje da postanu preduzetnički agenti koji svoj lokalni razvoj u sve većoj meri zasnivaju na inovativnom korišćenju resursa unutar svojih teritorijalnih nadležnosti. Drugim rečima, gradovi i regioni se nalaze pred zadatkom diverzifikacije svoje ekonomije i pozicioniranja na širim tržištima po osnovu raspoloživih lokalnih potencijala (poljoprivreda, industrija, kultura, obrazovanje, turizam, istorijsko nasleđe). Takav pristup naziva se lokalno zasnovani razvoj (place based development) (Barca, 2009.). Međutim, ovde nije reč samo o naglašavanju specifičnih lokalnih, urbanih i regionalnih razvojnih dilema koje zahtevaju posebna rešenja, a ne standardizovane nacionalne strategije kao u prethodnom periodu, već i o razvoju novih formi upravljanja kroz mreže i partnerstva između aktera na različitim teritorijalnim nivoima, sa znatno manjim, a u nekim slučajevima i bez neposrednog uključivanja nacionalnog nivoa. To znači i da se manja ili veća podrška države, ili drugih spoljnih aktera, mora obezbediti konkurisanjem za sredstva po osnovu konkretnih razvojnih projekata, takođe, baziranih na lokalnim razvojnim resursima (Mayer, 1994.; Petrović, 2010.; 2014.).

Postavke novog regionalizma i lokalno zasnovanog razvoja pretpostavljaju relaciono shvatanje prostora, koje objedinjuje ideje multiskalarnosti moći i uzajamne determinisanosti struktura i aktera, i protivi se polarizaciji lokalnog i globalnog nivoa delanja. Takav pristup afirmiše simultanost procesa *globalizacije lokalnog* i *lokalizacije globalnog*, koju neki autori nazivaju glocalizacijom (Robertson, 1995.; Stassoldo, 2004.). U skladu sa time, lokalni akteri treba da imaju sposobnost definisanja i pregovaranja razvojnih uslova kroz relacionu i skalarnu politiku, odnosno kapacitet prezentovanja unutrašnjih potencijala ka spoljnim akterima (Storper, 2011.). To pretpostavlja stratešku viziju lokalnih aktera u odnosu na pitanja šta mogu ili hoće sa lokalnim resursima, to jest, ko su, šta žele da budu, i kako žele da ih drugi vide (Horlings, 2012.). Dakle, značajan fokus se stavlja na subjektivnu odnosno aktersku dimenziju, čime razvoj gradova postaje strateški projekt zajednice u odnosu na njene unutrašnje potencijale. Otuda novi regionalizam postulira da specifičan razvojni resurs predstavlja i sam način razumevanja unutrašnjih potencijala od strane lokalnih aktera, kao i njihova otvore-

nost za komunikaciju sa akterima na različitim teritorijalnim nivoima, od lokalnog do globalnog.

Unutar koncepta novog regionalizma, ukupni lokalni razvojni kapaciteti se stavljaju pod krovni pojam *teritorijalnog kapitala*. Time se naglašava distinkcija između procesa lokalno zasnovanog razvoja, koji je generisan unutrašnjim potencijalima mesta, i procesa lokalizovanog razvoja, koji se događa u određenom mestu, ali je u većoj meri generisan spolja i bez čvrste logike koja ga vezuje za lokalno specifične resurse. U tom smislu Storper (1997.:20), ističe da teritorijalni kapital ukazuje na važnost resursa koji su teritorijalno specifični, a koji se dele na “tvrde” – rad, tehnologija, prirodna sredina, fizička infrastruktura (socijalna, poslovna, komunalna), istorijsko-spomeničko nasleđe, itd., i “meke” – relacionalno specifična dobra: informacije, specifična umeća, konvencije, interakcije, institucionalni milje. U skladu sa time lokalni razvoj se vidi kao rezultat sinergije fizičkih i relacionalnih dobara (Storper, 1997.). Važno je napomenuti da bilo koja od dimenzija teritorijalnog kapitala nije *a priori* pogodnost za promene, jer svaka reprodukuje prethodne konstelacije odnosa ili tzv. “ekološki paradoks”. Reč je o uticaju koji prethodno razvijene strukture i modeli ponašanja imaju ne samo na ono šta akteri mogu da učine, već i na ono šta vrednuju, odnosno procenjuju mogućim da učine (Lipeitz, 2003.; Keil, 2003.).

Evropska komisija je prihvatila pojam teritorijalnog kapitala kao konceptualnu osnovu politike ujednačenog prostornog razvoja EU. Krajem 2000ih su donele dva značajna dokumenta: Zeleni papir o teritorijalnoj koheziji (CEC, 2008) i Agenda za reformisanu socijalnu koheziju (Barca, 2009.), u kojima se primenjuju prethodno razmatrani koncepti. Oba dokumenta afirmišu princip teritorijalne različitosti kao potencijalne snage razvoja evropskih gradova i regiona, pri čemu se pod različitostima misli i na nejednakosti u nivou razvijenosti. Te nejednakosti, odnosno razlike, ne smatraju se samo posledicom tržišne konkurencije već i neadekvatnog umeća i kapaciteta određenih teritorija da se u nju uključe. Takvo stanje povezuje se sa neuspesima prethodnog pristupa prostornom razvoju, po osnovu nacionalno standardizovanih programa i metoda “odozgo”, koji nije dovoljno prepoznavao značaj lokalnih razvojnih potencijala i specifičnosti. Upravo zato se uloga javne politike sve više okreće ka kreiranju uslova da, posebno periferne teritorije, naselja – regioni, na najbolji način iskoriste svoja dobra – resurse u traženju odgovora na izazove globalne tržišne konkurencije, u kombinaciji sa raspoloživim spoljnim stimulansima (Barca, 2009.).

Koncept lokalno zasnovanog razvoja ishodi iz iskustva zapadnoevropskih tržišnih sistema i stoga je njegova primena višestruko specifična u gradovima i regionima koji su u skorašnjoj istoriji razvijani u okviru socijalističkog sistema, koji sa pristupom EU napuštaju i prilagođavaju se novim konceptima socio-ekonomskog i prostornog razvoja. Pri tome se, između ostalog, misli na institucionalno nasleđe centralizovanog sistema upravljanja i administrativne kulture, na industrijski paternalizam i relativnu nepovezanost sa svetskom ekonomijom, na veliki uticaj koji su ekonomski gi-

ganti imali po kvalitet lokalne sredine i obrazovni profil stanovništva, na značajne razlike u standardu života između glavnih administrativnih centara i ostalih gradova, a posebno između urbanih i ruralnih područja, itd. (Domanski, 2011.). Efekti prostornog restrukturiranja i otvaranja ka EU i globalnoj ekonomiji u post-socijalističkom periodu se očituju u veoma oštrom diferenciranju gradova i regiona. Dobitnici su, u skladu sa logikom ulazećeg kapitala i zatečenih resursa, metropolitenska područja, a sa najvećim problemima se suočavaju monoindustrijski gradovi, manji gradova koji su nepovoljno locirani, odnosno koji ostaju van glavnih saobraćajnih tokova, kao i zaostala ruralna područja (Petrović, 2004.; 2014.). Postsocijalističke države suočile su se sa dvostrukim izazovom, s jedne strane, da pomognu glavne centre rasta, odnosno glavne i najveće gradove kao motore regionalnog i nacionalnog razvoja, i, s druge strane, da otklone rastuće socijalne i ekonomske razlike između njih i gradova odnosno oblasti koje zaostaju. U ovom smislu, poseban značaj posvećuje se programima EU za koje gradovi-regioni mogu da konkurišu po osnovu konkretnih projekata u skladu sa pristupom lokalno zasnovanog razvoja. Postizanje željenih efekata pretpostavlja, međutim, adekvatan balans subsidijarnosti, odnosno prenosa nadležnosti na lokalni nivo, i spoljne podrške, od EU ili nacionalne države. To za post-socijalističke predstavlja značajan izazov zbog nedovoljne decentralizacije i/ili nedovoljno adekvatnih institucionalnih kapaciteta lokalnih vlasti (Borzel, 2009.). Naime, koncept lokalnog razvoja postulira da previše subsidijarnosti poništava logiku spoljne intervencije u promeni lokalnih institucija koje koče razvoj, dok preterano prisustvo eksternih aktera produkuje paternalizam, što, takođe, ne omogućuje pokretanje izvornih lokalnih resursa (Barca, 2009.).

Srbija je, kao i ostale zemlje bivše SFRJ, prošla kroz veoma složen proces de/reteritorijalizacije u postsocijalističkom periodu. Ne samo da je u nekoliko koraka redefinisani okvir nacionalne države, već su redefinisani i okviri unutrašnjih teritorijalnih i organizacionih jedinica (1993. godine uvedeni su okruzi, 2009. godine NUTS regioni,² a 2007. su 24 jedinice lokalne samouprave dobile status grada). Ove promene odgovaraju tendenciji jačanja subnacionalnih nivoa i teritorijalnih jedinica u razvojnim politikama EU saglasno konceptu lokalno zasnovanog razvoja, a neke su direktno podstaknute procesom usaglašavanja standarda sa EU i potrebom apliciranja za programe podrške iz fondova EU. Sve to postepeno menja svest građana o značaju razvojnih potencijala mesta u kome žive i percepciju ključnih aktera razvoja na lokalnom nivou u odnosu na nacionalni, a donekle i evropski. Ipak, opšta je ocena da je Srbija i dalje veoma centralizovana država (Monastiriotis 2011.; Avlijaš & Bartlett 2011.), a istraživanja ukazuju da građani

² Zakon o regionalizaciji iz 2009. uvodi regione u skladu sa evropskim sistemom statističkog praćenja teritorijalnih jedinica koji se koristi u distribuciji strukturnih fondova EU, no Zakonom je predviđeno formiranje i čitavog niza institucija, te iako njihove odgovornosti nisu jasno određene, to ukazuje na težnju da se regioni formiraju kao razvojne i administrativne jedinice (Vujošević et al. 2010.; Avlijaš & Bartlett, 2011.).

još vide državu kao osnovnog aktera koji treba da pokrene razvoj i obezbedi im ekonomsku sigurnost (Cvejić, 2010.), što svakako otežava primenu koncepta lokalno zasnovanog razvoja. Tome u prilog govore i nalazi da su, od kraja 1980ih, komparativne prednosti i konkurentnost Srbije značajno pogoršane, sa posebnim naglaskom da je teritorijalni kapital, posmatran za zemlju u celini, izgubio znatan deo vrednosti i potencijala (Vujošević et al., 2010.).

Sledeći koncepte novog regionalizma, lokalno zasnovanog razvoja i teritorijalnog kapitala, u tekstu koji sledi predstavljaju se rezultati dve studije slučaja, koje se bave stavovima građana o potencijalima i prepreka razvoja dva grada srednje veličine u Srbiji, Kragujevca i Novog Pazara. Istraživanje stavova građana o ovim temama je važno ne samo zato što oni daju legitimitet određenim političkim opcijama, već zato što koncept lokalno zasnovanog razvoja pretpostavlja mobilizaciju svih lokalnih aktera i resursa, a takav starteški cilj nije moguće sprovesti bez promene percepcije građana (Storper, 2011.).

2. Studije slučaja dva grada u Srbiji

Cilj predstavljenih studija slučaja je da ilustruje u kojoj meri se u svesti građana profilišu pretpostavke lokalno zasnovanog razvoja, na primeru dva grada u Srbiji, Kragujevca i Novog Pazara. Predstavljene nalazi mogu se grupisati u tri segmenta. Najpre se polazi od pitanja kakva je percepcija ispitanika o uspešnosti njihovog grada u transformaciji, i po čemu je danas njihov grad poznat odnosno prepoznatljiv. Druga grupacija pitanja odnosi se na percepciju prepreka razvojnim potencijalima: da li se prepreke vide više u konvencionalno tvrdim aspektima teritorijalnog kapitala, ili u mekim. Treći segment pitanja odnosi se na stavove ispitanika o tome od koga očekuju razvojne stimulanse i podršku, da li od unutrašnjih, lokalnih aktera - javnog, privatnog i civilnog sektora, ili spoljašnjih, sa regionalnog, nacionalnog ili nivoa EU, te kako se u stavovima ispitanika balansira odnos uključivanja u globalne tokove i očuvanja lokalnih specifičnosti.

Kragujevac i Novi Pazar su odabrani kao gradovi koji imaju status funkcionalnih urbanih područja od nacionalnog značaja³, dakle oba su dovoljno velika da bi strategije endogenog razvoja i multiakterskog/multiskalnog upravljanja mogle da se primenjuju. Potom, oba grada pripadaju regionu Šumadije i Zapadne Srbije. To znači da ne pripadaju ni najrazvijenijem niti najmanje razvijenom regionu Srbije⁴ (Šećerov, 2012.). S druge strane, Kragujevac i Novi Pazar se razliku-

³ U Srbiji samo Beograd ima status evropskog metropolitanskog područja rasta (MEGA – i u toj klasifikaciji ima rang 3 od ukupno 4). Samo još Novi Sad i Niš imaju status funkcionalnog urbanog područja (FUP) međunarodnog značaja, a 16 gradova ima status FUP nacionalnog značaja (Šećerov & Nevenić, 2012.), među kojima su i odabrani gradovi.

⁴ U Srbiji je Zakonom o regionalizaciji iz decembra 2009. godine definisano 5 regiona NUTS2 nivoa: regioni Vojvodine, Kosova i Metohije i Beograda, region Šumadije i Zapadne Srbije i region

ju u nekoliko bitnih obeležja. *Kragujevac- KG* je četvrti grad po veličini u Srbiji (179.417 stanovnika), sa središnjom pozicijom u urbanoj mreži, duž koridora 10 (E75), sa veoma negativnim iskustvom tranzicije tokom 1990ih, kada su veliki privredni sistem u metalnom kompleksu i prehrambeno-prerađivačkoj industriji gotovo potpuno izgubili tržišta i kada je zabeležen takav porast nezaposlenosti da je grad nazivan "dolinom gladi". Međutim, nakon 2000te, Kragujevac ima pozitivno iskustvo, koje je vezano za dolazak FIJATA kao nacionalnog strateškog partnera i za investicije u automobilsku industriju. Nasuprot tome, *Novi Pazar - NP* je nešto manji (100.410 stanovnika) ali demografski jedan od najvitalnijih gradova (po stopi i prirodnog i mehaničkog priraštaja), periferne pozicije u urbanoj mreži Srbije, i bez adekvatne putne mreže. Grad je okružen uglavnom nerazvijenim područjima⁵, a i sam spada u kategoriju ekonomski nerazvijenih opština (sa BDP na nivou 60-80% republičkog proseka). Tokom 1990-ih Novi Pazar je zabeležio zamah privatnog preduzetništva u tekstilnoj i proizvodnji obuće, dakle, u industrijskom sektoru koji je bio jak tokom socijalizma ali čiji su veliki sistemi prestali sa radom. No, većina privatnih radnji je radila u sivoj ekonomiji, što je otežalo njihov rad nakon 2000te. Činjenica da u gradu nije došlo do značajnijih investicija i ekonomskog restrukturiranja, uz značajan demografski rast, rezultira visokim stopama nezaposlenosti.

U istraživanju se pošlo od pretpostavke da građani Kragujevca imaju povoljniju percepciju svog grada u pogledu osnovnih dimenzija teritorijalnog kapitala, pre svega zahvaljujući boljem iskustvu u postsocijalističkoj tranziciji, ali i da u oba grada još nije profilisana svest u skladu sa konceptom lokalno zasnovanog razvoja, posebno u domenu očekivanja od države odnosno drugih aktera, i u razumevanju potrebe očuvanja i razvoja lokalne specifičnosti gradova u kontekstu globalnih integracija. Istraživanju je dat eksplorativni karakter, jer je to pionirski pokušaj ispitivanja stavova građana o ovim temama u Srbiji, te ne postoje podaci sa kojima bi se dobijeni nalazi mogli uporediti.

U oba grada je sprovedeno anketno istraživanje sa građanima starosti 18-64 godina (radno aktivni kontingent). Razgovor je obavljen u stanu/kući ispitanika, u periodu maj – juli 2013. Domaćinstva su birana sistematski unutar manjih administrativnih celina grada (mesne zajednice), a neposredni ispitanici slučajnim izborom unutar domaćinstva. Realizovani uzorci, u Kragujevcu N=374, u Novom Pazaru N=295, reprezentuju starosnu, polnu, obrazovnu i strukturu stanovništva po radnom statusu za svaki grad. Primenjeni metod studija slučaja ne dozvoljava da se dobijeni nalazi generalizuju na druge gradove u Srbiji, već omo-

Južne i Istočne Srbije. Najrazvijeniji su regioni Vojvodine i Beograda, a najmanje je razvijen region Južne i Istočne Srbije (ako se izuzme region Kosova i Metohije).

⁵ Iz ovih podrčja stanovništvo muslimanske nacionalnosti migrira ka Novom Pazaru kao svom najvećem urbanom centru u Srbiji, i pored toga što grad nema ekonomske, infrastrukturne i druge potencijale za takav migracioni priliv.

gućava zaključivanje za istraživane gradove kao i uočavanje eventualnih razlika među njima. U narednom tekstu, ove razlike se prikazuju korišćenjem deskriptivne i analitičke statistike, koja se prevashodno odnosi na poređenje srednjih vrednosti ocena ispitanika metodom T-testa nezavisnih uzoraka.

2.1 Percepcija uspešnosti gradova u tranziciji i njihova prepoznatljivost

U ovom odeljku analiza se bavi percepcijom ispitanika o uspešnosti njihovih gradova u post-socijalističkoj transformaciji. Takva percepcija se vezuje za identitetsku dimenziju, te su ispitanicima postavljena dva pitanja, u skladu sa činjenicom da se identitet grada formira u relaciji sa širim društvom, odnosno drugim gradovima. U tom smislu, na primer, predstava o tome kako drugi percipiraju neki grad utiče i na to kako ga njegovi stanovnici vide, odnosno kako oni vide druge gradove utiče i na njihovu percepciju svog grada. U Tabeli 1 su prikazani odgovori ispitanika s obzirom na pretpostavljenu percepciju drugih o njihovom gradu, a u Tabeli 2 njihova vlastita percepcija o uspešnosti transformacije grada u kome žive u odnosu na druge gradove u Srbiji.

Tabela 1: Kakvu sliku o Vašem gradu imaju drugi ljudi u Srbiji:

Grad	Percepcija drugih je				Ukupno
	Negativna	Uglavnom negativna	Uglavnom pozitivna	Pozitivna	
Kragujevac	9,6%	22,1%	14,3%	54,0%	100,0%
Novi Pazar	33,3%	26,8%	10,6%	29,3%	100,0%
Koeficijent kontingencije C 0.313; $p < 0.001$					

Tabela 2: Imajući u vidu društveno-ekonomske promene i stanje u Srbiji danas, kako biste ocenili Vaš grad.:

Grad	Samopercepcija uspešnosti grada				Ne mogu da procenim	Ukupno
	Jedan od najuspešnijih gradova	U grupi uspešnijih gradova	U grupi manje uspešnih Gradova	Jedan od najmanje uspešnih Gradova		
Kragujevac	9,6%	59,1%	18,2%	1,3%	11,8%	100,0%
Novi Pazar	3,3%	32,9%	45,6%	12,1%	6,1%	100,0%
Koeficijent kontingencije C 0.566; $p < 0.001$						

Poređenjem dobijenih nalaza se uočava da ispitanici i u Kragujevcu i u Novom Pazaru daju povoljnije odgovore o svom gradu kada razmišljaju o tome kako ga vide drugi no na osnovu vlastite procene. U oba slučaja, a naročito kod samopercepcije, ocena građana Kragujevca o svom gradu je bolja no građana Novog Pazara, a razlike su statistički značajne i velike. Znatno bolje samovrednovanje ispitanika u Kragujevcu predstavlja i bolju poziciju za prevazilaženje kulture siromaštva, koja obeležava mnoge gradove u Srbiji.⁶

Naredna pitanja odnose se na percepciju ispitanika o postojećoj razvojnoj profilaciji grada, na koja su ispitanici odgovarali u slobodnoj formi, otvorenih odgovora. Tabela 3 pokazuje najzastupljenije odgovore na pitanje po čemu je grad u kome žive poznat. Ovde se težilo saznanju da li ispitanici i dalje percipiraju industriju kao osnovnu delatnost po kojoj je grad prepoznatljiv (kao u doba socijalizma), odnosno koje druge resurse ili delatnosti prepoznaju u situaciji pada industrijske proizvodnje, privatizacije i očekivanog restrukturiranja. Očekivana promena, naravno, ne podrazumeva da proizvodna industrija nestaje, već samo da gubi na relativnom značaju u strukturi gradske ekonomije. Podaci ukazuju na značajne razlike u odgovorima. Dok za ispitanike iz Kragujevca proizvodna industrija ostaje primarna karakteristika po kojoj je njihov grad prepoznatljiv, navodi je gotovo svaki ispitanik (98%), u Novom Pazaru to čini manje od polovine ispitanika (46%). U oba grada, međutim, spomeničko nasleđe je među najznačajnijim elementima prepoznatljivosti. U Kragujevcu (gde ga navodi 91% ispitanika) ono je vezano prevashodno za II svetski rat, odnosno Šumarice - spomen park streljanim civilima i đacima, a u Novom Pazaru (62% ispitanika) ono se vezuje za islamske i pravoslavne verske objekte dužeg istorijskog trajanja: Antul-alem džamija, Sopoćani, Đurđevi stupovi, itd.

Tabela 3: Šta mislite, po čemu je Vaš grad poznat?

	Kragujevac	Novi Pazar
Proizvodna – industrija	98%	46%
Spomeničko nasleđe – verski objekti	91%	62%
Turistički objekti, atrakcije, priroda	5%	4%
Tradicionalna hrana – piće	0%	33%
Festivali	2%	0%
Kultura – institucije, ličnosti	42%	2%
Mentalitet – način života	2%	16%

⁶ Izrazita teritorijalna koncentracija razvoja u Srbiji metaforički je nazvana “prostornom bananom” koja obuhvata beogradsko i novosadsko metropolitensko područje (sa 6,7% teritorije, 27,1% populacije, 41,6% zaposlenih i 45,6% realizovanog BDPa u Srbiji) (Vujošević et al., 2012.: 204).

Kriminal – nasilje	3%	7%
Ostalo	9%	2%
Koeficijent kontingencije C 0.410; $p < 0.001$		

Na trećem mestu, po redosledu navođenja karakteristika po kojima je grad prepoznatljiv, Kragujevčani ističu kulturne institucije i kulturu uopšte (42%), pre svega vezujući se za razvoj modernih institucija kulture u doba kada je Kragujevac bio prva prestonica moderne srpske države nakon oslobađanja od Turaka, ali i za činjenicu da je danas Kragujevac univerzitetski centar. S druge strane, ispitanici iz Novog Pazara na trećem mestu po učestalosti ističu tradicionalnu hranu i pića.

Tabela 4: Da li Vaš grad ima svoj simbol?

	Kragujevac	Novi Pazar
Ekonomija – industrija – proizvod	15%	2%
Spomeničko nasleđe – verski objekti	53%	83%
Turistički objekti, atrakcije, priroda	1%	4%
Kultura – institucije, ličnosti	4%	2%
Grb grada	5%	7%
Nema	31%	32%
Koeficijent kontingencije C 0.286; $p < 0.001$		

Da se spomeničko nasleđe, i u Kragujevcu i u Novom Pazaru, ili tradicionalna hrana i piće u Novom Pazaru, koriste kao razvojni resurs realno bi bilo očekivati i da se oni navode i kao turističke atrakcije. To međutim nije slučaj, što sugerise, bar kada je o nasleđu reč, da se ono više percipira kao “pasivan” simbol grada. Podatak da svaki treći ispitanik, u oba grada, smatra da njihov grad nema simbol (Tabela 4), ukazuje da među posmatranim gradovima, i pored statistički značajne razlike u distribuciji dobijenih odgovora na oba pitanja o prepoznatljivosti grada, zapravo nema značajne razlike u strateškom definisanju imidža grada, nečega po čemu bi bili atraktivni na tržištu kapitalnih investicija, poslovnog prostora, turizma, zabave, uslova života. U takvim okolnostima, navedeno spomeničko nasleđe, ili drugi pomenuti elementi lokalne prepoznatljivosti ostaju neiskorišćeni resursi.

Tabela 5: Da li grad ima proizvod po kojem je poznat?

	Kragujevac	Novi Pazar
Nema	7%	8%
Industrija – fabrika (Fijat, i sl.)	94%	7%
Tekstil, obuća	0%	78%
Hrana i piće	1%	42%
Ostalo	3%	0%
Koeficijent kontingencije C 0.586; p< 0.001		

Na pitanje da li grad ima proizvod po kojem je poznat (Tabela 5), gotovo svi ispitanici u Kragujevcu (94%) navode neki industrijski proizvod, ali najčešće se vezuju za automobilsku industriju. Odgovori ispitanika iz Novog Pazara najčešće se odnose na tekstil i obuću (78%), što bi se, takođe, moglo smatrati industrijskim proizvodom, ali je zapravo reč o dominaciji trgovine ovim proizvodima. Na drugom mestu po učestalosti navođenja u Novom Pazaru su tradicionalna hrana i piće (42%). To čini bitnu razliku između posmatranih gradova, jer ukazuje da se Novi Pazar više okreće ka specifično lokalnim proizvodima po kojima postaje prepoznatljiv, što bi trebalo da podrazumeva i da se grad u većoj meri oslanja na svoje neposredno okruženje i generiše razvoj njegovih resursa. Za uspešnost u takvom nastojanju, međutim, Novi Pazar se suočava sa značajnim preprekama, čime se bavi naredni odeljak.

2.2 Prepreke razvoja: tvrde i meke dimenzije teritorijalnog kapitala

U ovom odeljku pažnja se usmerava ka pitanju kojim dimenzijama teritorijalnog kapitala, tvrdim ili mekim, ispitanici daju veći značaj. Imajući u vidu dugogodišnju devastaciju infrastrukture u Srbiji, savim je moguće da se ovim, tvrdim dimenzijama daje veća težina, i da se time umanju značaj mekih dimenzija, pa čak i dovede u pitanje mogućnost ostvarivanja bilo kakvog razvoja, a posebno razvoja po osnovu unutrašnjih potencijala. S druge strane, i pored realno ozbiljnih infrastrukturnih problema, koji se ne mogu rešavati samostalno na lokalnom nivou, koncept lokalno zasnovanog razvoja podrazumeva da se dovoljno pažnje usmeri na lokalni akterski aspekt, odnosno da meke dimenzije treba da dobiju jednak, ako ne i veći značaj, pre svega tamo gde infrastruktura nije tako veliki problem.

Dakle, da bi se lokalni resursi poput spomeničkog nasleđa ili tradicionalne hrane i pića u posmatranim gradovima profilisali u razvojni potencijal neophodno je da oni raspoložu adekvatnom infrastrukturom: komunalnom, saobraćajnom, socijalnom, i poslovnom, što se u ovom istraživanju posmatra kao indikacija tvr-

dih dimenzija teritorijalnog kapitala. Od ispitanika je traženo da ocene koliko, po njihovom mišljenju, stanje svake od navedenih dimenzija infrastrukture u njihovom gradu predstavlja prepreku njegovom razvoju, koristeći se ocenama od 1: nikakva prepreka, do 5: izuzetno velika prepreka. Ispitanici iz Novog Pazara, u svim ocenjivanim dimenzijama infrastrukture vide znatno veće razvojne prepreke nego ispitanici iz Kragujevca, a posebno nepovoljno ocenjuju komunalnu i saobraćajnu infrastrukturu (Tabela 6). S druge strane, i ocene ispitanika iz Kragujevca pokazuju da infrastrukturne prepreke nisu male, iako je u ovaj grad dosta ulagano upravo u infrastrukturu, zbog dolaska Fijata.

Tabela 6: Srednja vrednost ocene ispitanika o stanju infrastrukture kao prepreke za razvoj grada (ocene od 1: nikakva prepreka, do 5: izuzetno velika prepreka)

Infrastruktura:	Kragujevac	Novi Pazar
Saobraćajna	2,7063	3,9604
Komunalna	2,6665	4,0627
Socijalna	2,6461	3,3368
Poslovna	2,8236	3,3494

T-test nezavisnih uzoraka pokazao je statistički značajne razlike srednjih vrednosti ($p < 0.001$), na prve dve dimenzije razlika je velika (eta kvadrat veći od 0,17) a na druge dve je umerena (eta kvadrat u rasponu 0,06 do 0,14).

U Tabeli 7 data je ocena ispitanika o nekim aspektima kvaliteta rada lokalne vlasti, kao indikacijama mekih dimenzija teritorijalnog kapitala. Ovog puta ispitanici su ocenjivali u kojoj meri svaki aspekt kvaliteta rada lokalne vlasti predstavlja prepreku razvoju grada, koristeći se ocenama od 1: nikakva prepreka, do 5: izuzetno velika prepreka. Ispitanici iz Novog Pazara iskazali su niži nivoa kritičnosti na svim ocenjivanim dimenzijama. Ispitanici iz Kragujevca ne samo da češće ocenjuju ove dimenzije kao velike prepreke, već ih smatraju većim preprekama no tvrde dimenzije teritorijalnog kapitala, što nije slučaj kod ispitanika iz Novog Pazara. Realno je pretpostaviti da to reflektuje ne samo objektivno veće probleme Novog Pazara u domenu infrastrukture, već i bolju informisanost građana Kragujevca o neposrednom iskustvu post-socijalističkog restrukturiranja grada, kao i o izazovima sa kojima se lokalna vlast suočava u ovom procesu, posebno u domenu odnosa sa inostranim partnerima.

Tabela 7: Srednja vrednost ocena ispitanika o kvalitetu rada lokalne vlasti kao prepreke razvoja grada (ocene od 1: nikakva prepreka, do 5: izuzetno velika prepreka)

	KG	NP
1.Nedostatak znanja da se pokrene ekonomija	3,6640	3,1085
2.Sporost u radu administracije	4,0674	3,4861
3.Nedovoljno saradnje sa privatnim sektorom	3,6925	3,4832
4.Odsustvo vizije razvoja	3,8451	3,4191

T-test nezavisnih uzoraka pokazao je statistički značajne razlike srednjih vrednosti ($p < 0.001$) na svim dimenzijama, a razlike srednjih vrednosti su umerene (eta kvadrat u rasponu 0,06 do 0,14)

2.3 Očekivani doprinos različitih aktera: akteri različitih sektora, unutrašnji vs spoljašnji akteri

Ovaj odeljak bavi se odgovorima ispitanika na pitanja od kojih aktera treba očekivati najveći doprinos u razvoju njihovog grada. Prema konceptu novog regionalizma i lokalno zasnovanog razvoja potrebno je smanjiti očekivanja od jednog aktera, pre svega od države, i povećati mobilizaciju lokalnih resursa kroz mreže relativno stabilnih i trajnih odnosa saradnje između javnog, privatnog (profitnog) i civilnog sektora na lokalnom nivou. Ovaj koncept, podsetimo, podrazumeva i razvijenu direktnu saradnju lokalnih aktera sa akterima koji delaju na različitim teritorijalnim nivoima, kako na regionalnom, nacionalnom, tako i na globalnom. Dakle, pretpostavlja se porast očekivanja od aktera koji delaju u različitim sektorima i na različitim teritorijalnim nivoima. Već je istaknuto, međutim, da su infrastrukturni resursi, kao bitna pretpostavka konverzije lokalnih resursa u razvojni potencijal, i dalje značajna razvojna prepreka, posebno u Novom Pazaru, što može reprodukovati i visoka očekivanja od spoljnjih aktera, prvenstveno države.

U Tabeli 8 su predstavljene srednje vrednosti ocene ispitanika na pitanje koliko doprinos koji razvoju njihovog grada treba očekivati od različitih aktera. Za svakog aktera ispitanici su davali ocene od 1: nikakav doprinos, do 5: veliki doprinos. Podaci jasno ukazuju da ispitanici oba grada, ali znatno češće Kragujevca, i dalje smatraju da treba najviše očekivati od države, kako sa centralnog tako i lokalnog nivoa. Takve ocene u Novom Pazaru logično je povezati i sa potrebnim ulaganjima u infrastrukturu, dok u Kragujevcu ishode iz državne podrške koju grad indirektno ima i očekuje zbog Fijata.

*Tabela 8: Srednja vrednost ocene ispitanika na pitanje:
Koliki doprinos u razvoju grada treba očekivati od navedenih aktera
(1: nikakav doprinos -5: veoma veliki doprinos)*

Akteri:	KG	NP
Država	4,3805	3,4005
Regionalne kancelarije	3,9483	3,3219
Lokalne vlasti	4,3523	3,3848
Lokalne privatne firme	3,8552	3,3359
Nevladine organizacije	3,2393	3,0171
Gradani	3,9277	3,3239
EU	3,4739	3,1000

T-test nezavisnih uzoraka pokazao je statistički značajne razlike srednjih vrednosti ($p < 0.001$) u svim odgovorima, vrlo velika razlika srednjih vrednosti je u oceni očekivanja od države i lokalne vlasti (eta kvadrat preko 0,20), a u oceni nevladinih organizacija i EU, mala (eta kvadrat = 0,01)

Ispitanici iz Novog Pazara, generalno pokazuju niži nivo očekivanja u odnosu na sve aktere od ispitanika iz Kragujevca, zapravo, varijacije u stepenu očekivanja su kod ispitanika Novog Pazara veoma male, i znatno manje nego kod ispitanika iz Kragujevca, što reflektuje i niži stepen samopouzdanja koji ishodi iz samopercepcije (ne)uspešnosti grada u transformaciji. Najmanje očekivanje, i najmanje razlike u srednjoj vrednosti (sve razlike među gradovima su statistički značajne) su u očekivanju ispitanika od nevladinih organizacija (NVO) kao aktera civilnog sektora, što reflektuje ne samo nizak građanski aktivizam već i nepoverenje prema profesionalizaciji NVO u postsocijalističkom periodu u Srbiji (Petrović 2012). S druge strane, ohrabrujući je pokazatelj, posebno u Kragujevcu, relativno visokog očekivanja od građana, u ovom slučaju u sferi ekonomskog preduzetništva, što, takođe, nije razvijen tip aktivizma u Srbiji, ukoliko se pretpostavi da ispitanici nisu mislili na snalaženje građana u neformalnoj ekonomiji, koje je raširena ali neodrživa opcija, posebno sa stanovišta efekta po razvoj lokalne zajednice, zbog gubitka prihoda od poreza i doprinosa. U oba grada, očekivanja od EU su među najnižima, na pretposlednjem mestu (iza NVO), što potvrđuje da su za ispitanike i NVO i EU još uvek novi i relativno nepoznati akteri u domenu razvoja njihovog grada. To, ukazuje na sporo menjanje modela razvoja, u smislu državnog paternalizma, i na neefikasnost brojnih programa EU i drugih stranih donatora u formi NVO, koji su u Srbiji i u posmatranim gradovima prisutni već više od decenije, u iniciranju promena razvojnog modela .

Na kraju, u Tabeli 9 prikazana je srednja vrednost slaganja ispitanika sa stavovima koji odražavaju razumevanje simultanosti procesa *globalizacije lokalnog* i *lokalizacije globalnog*, odnosno glokalizacije kao bitne dimenzije koncepta lokalno zasnovanog razvoja. Ispitanici su iskazivali stepen svog slaganja sa stavovima koji su konstruisani sa namerom da odraze uvažavanje lokalnih specifičnosti u doba globalizacije (stavovi 1 i 4), ali i prevazilaženja lokalne zatvorenosti (stav 3), te prepoznavanje značaja revitalizacije tradicionalnih vrednosti i veština (stav 2).⁷ Stepem slaganja sa svakim stavom prikazanim u Tabeli 9 ispitanici su ocenjivali Likertovom petostepenom skalom (od 1: u potpunosti se ne slažem, do 5: u potpunosti se slažem).

Tabela 9: Srednje vrednosti slaganja ispitanika sa stavovima o odnosu lokalnog i globalnog – o glokalizaciji (1: potpuno neslaganje -5: potpuno slaganje)

Stavovi	KG	NP
1. U doba globalizacije sve manje ima smisla brinuti da neko mesto (selo/grad) bude posebno, drugačije	2,8813	3,2359
2. Očuvanje tradicionalnih vrednosti i veština koči razvoj nekog mesta (sela/grada)	2,4213	2,5750
1. Posebnost nekog mesta (sela/grada) može se očuvati samo smanjivanjem uticaja koji dolaze spolja	3,0015	3,1850
2. Treba žrtvovati posebnost nekog mesta (sela/grada) ako to doprinosi njegovom napretku	3,0230	3,1739

T-test nezavisnih uzoraka pokazao je statistički značajne razlike srednjih vrednosti na prvom ($p < 0.001$), drugom ($p \leq 0.050$) i trećem ($p < 0.030$) stavu, ali su razlike srednjih vrednosti male (najveći eta kvadrat na prvom stavu = 0,03)

Podaci ukazuju na nešto izraženiji glokalizam kod ispitanika iz Kragujevca ali i na relativno nisku profilaciju glokalizma u oba grada, jer je on je izraženiji što je veće odbijanje navedenih stavova, odnosno niža srednja vrednost. Na kraju, napomenimo i da ispitivani stavovi ni u jednom gradu ne pokazuju statistički značajne razlike po socio-demografskim obeležjima ispitanika, dakle, unutar grada nema značajnije diverzifikacije u odnosu na analizirane pretpostavke lokalno zasnovanog razvoja.

⁷ U konstrukciji stavova korišćeno je istraživanje sa akterima angažovanim na projektima lokalnog razvoja koje je sprovedeno u Portugaliji (Roca, & Mourão, 2004.), ali potpuno preuzimanje stavova, a samim tim i njihova uporedivost, nije bila moguća zbog različitosti ciljne grupe istraživanja (ukupna populacija), odnosno razlika u proces globalizacije odnosno glokalizacije kroz neposredno iskustvo.

Zaključne napomene

Nalazi istraživanja potvrđuju da građani oba grada vide posebnosti mesta u kome žive na relativno diferenciran način, ali pre u vidu pasivnog simbola nego potencijala koji je u funkciji razvoja. Zahvaljujući poslovnoj konjunkturi, građani Kragujevca i dalje vide svoj grad kao industrijski centar, dok se građani Novog Pazara više okreću tradicionalnim proizvodima i veštinama, što bi moglo biti dobra osnova strategiji lokalno zasnovanog razvoja. Tome u prilog, međutim, ne govori nalaz o stepenu glocalizma građana u Novom Pazaru, koji je relativno neprofilisan, kao i relativno nizak nivo samovrednovanja grada u procesu transformacije. Polazno očekivanje o nešto boljim indikacijama posmatranih pretpostavki lokalno zasnovanog razvoja u Kragujevcu samo je delimično potvrđeno, jer se uspešnija transformacija ovog grada pre ogleda u pojačanju kritičnosti ispitanika no u prepoznavanju dobrih lokalnih performansi, posebno u relacionim dimenzijama teritorijalnog kapitala. To se, međutim, može smatrati pozitivnim nalazom sa gledišta postepenog kreiranja pretpostavki lokalno zasnovanog razvoja, jer neposredno iskustvo postsocijalističkog restrukturiranja grada, sagledavanje izazova sa kojima se lokalna vlast suočava u odnosu sa privatnim sektorom i partnerima iz EU, pojačavaju svest ispitanika o potrebnim standardima, što se reflektuje i u nešto profilisanijem stavu prema glocalizmu kod ispitanika iz Kragujevca. Ipak, ispitanici iz oba grada i dalje imaju dominantna očekivanja od države, a akteri drugih sektora (NVO) ili transnacionalni akteri (EU) su za ispitanike još uvek novi i relativno nepoznati u domenu lokalnog razvoja. U slučaju Novog Pazara, očekivana spoljnja podrška, pre svega od države, odgovara potrebi za krupnijim infrastrukturnim projektima, usled čega ispitanici daju istu ili čak nešto veću težinu "tvrdim" dimenzijama teritorijalnog kapitala u poređenju sa njegovim relacionim aspektima. U slučaju Kragujevca, velika očekivanja od države ishode iz činjenice da je ovaj grad u privilegovanom položaju s obzirom na nacionalnu podršku dolasku Fijata. Zbog toga se razvoj Kragujevca više bazira na lokalizovanom razvoju (Fijata) nego na lokalno zasnovanom razvoju, odnosno na razvojnim potencijalima inherentnim mestu.

Literatura:

1. Avlijaš, Sonja; Bartlett, Will (2011.): *The Political Economy of Decentralisation and Regional Policy in Serbia: Choices and Outcomes*, LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy, Research Paper, 3: 1-32.
2. Barca, Fabricio (2009.): *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place –based approach to meeting European Union challenges and expactations*, Independent report, European Commission.
3. Borzel, Tanja (2009.): New Modes of Governance and Accession: The Paradox of Double Weakness, in: Borzel T (ed.), *Coping with Accession to the European Union, New Modes of Environmental Governance*. London & New York: Palgrave Macmillan, 7-31.
4. Brenner, Neil (1998.): Global Cities, glocal states: global city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe, *Review of International Political Economy* 5 (1): 1-37.
5. Brenner, Neil (1999.): Globalisation as Retterirorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union, *Urban Studies*, 36 (4): 431-451.
6. Brenner, Neil (2004.): *New State Spaces Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford University Press.
7. CEC – European Commission (2008.): *Communication from the Commission: Green paper on territorial cohesion — Turning territorial diversity into strength*.
8. Cvejić, Slobodan (2010.): Post-tranziciona Srbija: Izbor ili nužnost, u: S. Cvejić (ur), *Suživot sa reformama: Građani Srbije pred izazovima “tranzicijskog” nasleđa*, Beograd: ISI FF i Čigoja, str. 11-36.
9. Domanski, Boleslaw (2011.): Post-socialism and transition, in: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp.172-181.
10. Horlings, Lummina (2012.): Place branding by building coalitions, *Place Branding and Public Diplomacy* 8: 295-309.
11. Keil, Roger (2003.): Globalization Makes States: Perspectives on Local Governnace in the Age of the World City, in: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. /eds./, *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, pp. 278-295.
12. Lipeitz, Alain (2003.): The National and the Regional: Their Autonomy Vis a Vis the Capitalist World Crisis, In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (eds) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, pp. 239-255
13. Mayer, Margit (1994.): Post-Fordist city politics, in: A. AMIN (Ed.) *Post-Fordism: A Reader*. Cambridge, MA: Blackwell. pp. 316-337.

14. Monastiriotes, Vassilis (2011.): Decentralisation and inter-municipal competition: evidence from Serbia, *LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy*, Research Paper, 1: 1-38.
15. Petrović, Mina (2004.): Globalizacija i gradovi, *Sociologija* 46(1) :19-44-
16. Petrović, Mina (2010.): O izazovima lokalnog i regionalnog razvoja, *Sociologija* 52(2): 211-215.
17. Petrović, Mina (2012.): Izazovi novog modela upravljanja okruženjem u Srbiji, *Sociologija* 54 (1): 87-104.
18. Petrović, Mina (2014.): *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI FF.
19. Robertson, Ronald (1995.): Glocalization: Time –Space and Homogeneity-Heterogeneity, In: M. Featherstone and S. Lash, R. Robertson /eds./ *Global Modernities. Theory, Culture and Society*. Sage Publication, pp.25-44.
20. Roca, Zoran, Mourão, Jorge Carvalho (2004.): Territorial Identity and Sustainable Development: from Concept to Analysis, *Campus Social* 1 (85-103.)
21. Storper, Michael (1997.): Territories, Flows and Hierarchies in Global Economy, in: Cox, K. (ed) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. The Guilford Press. pp. 19-44.
22. Storper, Michael (2011.): Justice, efficiency and economic geography: should places help one another to develop?, *European Urban and Regional Studies* 18(1):3-21.
23. Strassoldo, Raimondo (2004.): The meaning of localism in a global world, Paper presented at the conference “The global and the local in mobile communication”, Budapest, June 10-12.
24. Šećerov, Vladimir.; Nevenić, Marija. (2009.): Model funkcionalnih urbanih područja u Srbiji danas, *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, Tematski zbornik radova, Beograd: IAUS, str. 75-100.
25. Šećerov, Vladimir (2012.): Uloga funkcionalnih urbanih područja u regionalizaciji Republike Srbije, *Agenda*, 5: 8-13.
26. Vujošević, Miodrag. et al. (2010.): *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital, stanje, neki budući izgledi i predvidivi scenariji*. Beograd: IAUS.
27. Vujošević, Miodrag et al. (2012.): *Novi evropski regionalizam i regionalno upravljanje u Srbiji*. Beograd: IAUS.

Mina Petrović

UDC:316.654 (497.1) : 332.1

316.334.56(497.1) : 316.473

Original scientific paper

LOCAL DEVELOPMENT POTENTIALS AND OBSTACLES - PERCEPTION OF CITIZENS IN TWO SERBIAN CITIES

Abstract: *This paper analyzes the results of the survey on the attitudes about potentials and obstacles to local development. The research relies on the related concepts of the new regionalism, locally based development and territorial capital. The research is conducted in Kragujevac and Novi Pazar, cities that have different position in national urban hierarchy and experience in post socialist transformation, particularly in direct foreign investments and presence of foreign partners. Case study approach and questionnaires on representative samples (for economically active population, Kragujevac N=374, Novi Pazar N=295) are employed. Research findings confirm differences between the cities, somehow better indications of place based preconditions in Kragujevac, but also considerable lacking in both cities. Besides that, success in transformation of Kragujevac is revealed more in higher criticism of citizens than in recognition of good local performances, in particular regarding the relational aspects of territorial capital.*

Keywords: *place based development, territorial capital, Serbia*